

Doğu Anadolu'da Toprak ve İnsan

Leo J. FENSKE

Atatürk Üniversitesi, Ziraî Ekonomi Profesörü

I — Giriş :

Türkiyenin iki büyük kaynağı — tabii kaynak olarak toprağı ve beşeri kaynak olarak insanı — son yıllarda hususî bir müşahedeye tabi tutulmuştur. Bir çok memleketler gibi Türkiye de iktisadî bakımdan gelişmek ve refah çurumunu islah etmek için bir plânlamaya girişmiş bulunmaktadır. Hükümet çevrelerine ve Üniversitelere mensup kimseler, iş adamları, sokaktaki insanlar ve köydeki insanlar hep bu konu ile ilgileneiyorlar.

İktisadî gelişmenin, ziraat sektörü de dahil olmak üzere, çeşitli veçheleri müzakere edilmektedir. Bu arada, köyle ilgili problemler de fazlasıyla teferruatlandırılıyorlar.

İster Amerika'da, ister Hindistan, Türkiye veya başka bir yerde olsun, Dünya üzerindeki bütün çiftçiler rızıklarını temin edebilmek için toprağı tâbidirler. Bu sebeple ben de müzakereme "Doğu Anadolu'da Toprak ve İnsan" mevzuunu konu olarak seçtim.

II — Bölge :

Doğu Anadolu tâbiri umumî bir tâbirdir. Çünkü bu tâbir bir kimseye göre memleketin, başka bir kimsenin düşündüğünden biraz farklı bir kısmını ifade edebilir. Bu müzakere ile güdülen maksatlara göre bölge, Türkiyenin en fazla doğusunda bulunan 19 Vilâyeti ihtiva eder. Kuzeyde Trabzondan, güneyde Urfa'ya kadar indirilen bir çizgi bölgenin kabataslak bir şekilde batı hududunu gösterir. Bu çizginin değsunda kalan bütün bölge, üzerinde duracağımız sahayı teşkil eder ve Türkiyenin bütün yüzölçümünün takriben yüzde 28 ini ihtiva eder.

III. — Bölgenin Fiziki Karakterleri :

Bölge, fiziki karakterleri bakımından tam mânasile homojen değildir. Çünkü, rutubetli Doğu Karadeniz sahil bölgesini ve doğudaki dağlık mntika ile Urfa ovasını ihtiva eder. Arazi umumiyetle arızalı ve dağlıktır. Doğu Anadolu'da bir seyyahın edindiği ilk intiba, bütün bölgenin dağlık olduğu intibadır. Mamafî böyle bir şahıs seyahatine devam ettiği taktirde bazı geniş vadilerle biraz daha darca vadileri müşahede edebilir.

Yaz mevsiminin çoğu zamanında tepeler ve dağlar çıplak ve kahverengidir ve kışın da karla kaplıdır. Vadilerde hububat hâkimiyet gösterir ve ilkbaharda yeşil, sonbaharda sarı renk hâkim olur. Sulama imkânlarının bulunabildiği yerlerde, şurda burda yeşil bir vâhâ görünür.

Yükseklik nispeten fazladır ve bitkilerin büyüyecekleri mevsim bilhassa kuzey-doğu'da kısadır. Kışlar uzun ve şiddetli olup fazla yığılan karlar kış mevsiminde bir çok köyleri dış dünyadan ayırır. Bölgeye düşen yağmurun, doğu Karadeniz istisna edilirse, umumiyetle miktarı azdır ve düşüşü intizamsızdır. Yıllık düşüş alçak yerlerde 300-350 mm'den yüksek dağlardaki çayırıklarda herhalde 1000 mm.'ye kadar derecelenir. Karadeniz boyunca bu derecelenme batıdan doğuya 1000 mm. ile 2500 mm. arasında vuku bulur.

IV. — Ziraat :

Herhangi belli bir bölgede tatbik edilen çiftçiliğin tipi, o bölgede hakim olan (iklim, toprak ve topoğrafya gibi) fizikî faktörler tarafından tayin edilir. Pazara yakınlık veya pazardan uzaklık gibi iktisadî faktörler de şüphesiz fizikî faktörlerin ziraati tayin etmesi gibi ziraatin tipini değiştirmede tesirli olur. Fakat doğu Anadolu'da (piyasa ile pek fazla alakası olmayan) çiftçinin kendi geçimini ancak temine yarar bir ziraat tipi mevcut olduğundan, fizikî faktörler ziraate iktisadî faktörlerden daha fazla tesir eder.

Arazinin takriben % 11.5 u zirai mahsullerin istihsaline tahsis edilmiş olup ormanlar % 5.7 sini ve ekilmemiş arazi, çayırılık ve işe yaramaz topraklar ise % 82.8 ini teşkil etmektedir. Geniş otlaklarından ötürü doğu Anadolu hayvan yetiştiren bir bölgedir. Hayvan mevcudu olmaksızın incelediğimiz bölgenin büyük bir kısmı pek az bir iktisadî değer ihtiva eder.

Bölgede büyük bir çeşitlilik gösteren mahsuller yetişir. Çay ve fındık gibi ihtisas mahsulleri Doğu Karadeniz sahili boyunca istihsal edilir. İklimi müsait olan mikro çevrelerde bir miktar pamuk ve meyva yetiştirilir. Para getiren bir mahsul olarak son senelerde şeker pancarı ehemmiyet kazanmıştır. Mamafi, yetiştirilen belli başlı mahsul çeşiti hububat olup ekilen arazinin aşağı yukarı % 82 sini kaplamaktadır (Tablo : I).

TABLO I. DOĞU ANADOLUDA MAHSUL DURUMU, 1960

Mahsul Grubu	Arazi (1000 hektar olarak)	Yekûnun yüzdesi
Hububat	2.069.5	82.1
Bakliyat	99.6	4.0
Endüstri bitkileri	91.9	3.7
Üzüm	126.1	5.0
Kavun	27.3	1.1
Meyva ve fındık	105.1	4.1
Yekûn	2.519.5	100.0

(1960 zirai istatistiğinden alınmıştır. C.R. Horton, Agricultural Extension Advisor, U. S. A. İ. D. / Ankara, Ocak, 1964).

Zirai mahsullerin istihsalı otlak arazinin daralması bahasına arttırılmıştır. Meselâ hububat ekimine tahsis edilen saha 1947 de 1.14 milyon hektardan 1960 da 2.07 milyon hektara yükselmiştir. Bu yükseliş % 80 nispetinde bir artış temsil eder.

V. — Hayvanlar :

Evvelce de ifade edildiği gibi, bölge hayvan yetiştiren bir bölgedir. Hayvanlar yazın dağlardaki çayırarda otlatılır ve kışın da çiftlikte beslenir. Kış yemleri parçalanmış saman, tabii kuru ot, ve kaba yonca gibi tohumlu bitkilerdir.

Hayvan miktarı son yıllarda büyük ölçüde artmıştır. Meselâ sığır sayısı 1947 de 2.6 milyon baştan 1960 da 3.8 milyon başa çıkmış veya % 46 artmıştır. Koyun sayısı da 1947 de 6.1 milyon baştan, 1960 da 9.4 milyon başa doğru bir teviye yükselmiş veya % 54 nispetinde artmıştır. Bu artış meraların azalışı ile aynı zamanda vuku bulmuştur. Netice itibarile otlaklar şiddetli bir surette aşırı otlatmaya maruz bırakılmış ve erozyon hızlandırılmıştır.

Hayvanlar, çiftçi ailesine güç, gıda ve yün verirler. Bunlara ilâveten tezcek şeklinde bir yakacak da temin ederler. Bu sonuncusu, evde yakılacak başka şeylerden mahrum buharan bir bölgede pek de küçük bir yardım değildir.

Bir bütün olarak bölgede orman mahsulleri hariç olmak üzere ziraî istihsal değerinin üçte ikisi hayvan endüstrisinden elde edilmektedir. Nihayetdeki kuzey doğu vilâyetlerinde topyekûn ziraî istihsal değerinin yüzde sekseni hayvan ve hayvan mahsullerinden temin edilir.

VI. — Ziraî Teknikler :

Doğu Anadolu'nun çoğu kısmında an'anevî çiftçilik metodları hâkimdir. Ziraî enerjinin ağırlığı öküzlerin üzerindedir¹. Tahta sapan kullanılır. Tohumu elle serpmek ve mahsulü elle hasat etmek usulleri hâkimdir. Eğer hububat sık ve yüksek ise bir tırpan ve eğer orta uzunlukta ise bir orak kullanılır. Mamafî mahsul hakikaten ince ve kısa ise köylü ekseriya bitkinin saplarını ne kurtarabilirse kurtarmak üzere elle yolma usulüne müracaat eder. Sonbaharda harman işi an'anevî döven ile tamamlanır.

Mahsulün terkihi ve ekim usulleri an'anevîdir. Bir nevi hububat nadas sistemi bölgenin bir çok kısımlarında takip edilir. Ticaret meta durumundaki gübre, şeker pancarı veya diğer bazı ihtisas mahsullerini yetiştiren çiftçiler müstesna, pek az çiftçi tarafından kullanılır. Hakikatte istihsal edilen hayvan gübresine yakacak olarak ihtiyaç duyulmasından ötürü bunun pek azı tarlalarda kullanılır². Netice itibarile mahsul verimi de umumiyetle düşüktür.

Hayvan beslenmesi de aynı şekilde an'anevî bir tarzda yapılır. Sürüler, yazın, senelerce evvel olduğu gibi yine bir çobanın nezaretinde tepelerde otlatılır. Hayvan sahibi olmak köylü için bir itibar sembolüdür. Hayvanlar aynı zamanda aksi şartlar altında çekilip kullanılacak bir tasarrufu da temsil ederler. Böylece, meraların aşırı derecede otlatılmış olmasına rağmen, her köylü hayvanlarının sayısını azaltmaktan nefret eder.

1) Türkiyedeki 52000 Traktörün % 5 den daha az bir kısmı doğuda bulunmaktadır.

2) Atatürk Üniversitesi, Ziraî Ekonomi Bölümü tarafından 1964 de Erzurum Vilâyetinde yapılan bir araştırma hayvan gübresinin % 10 undan daha az bir miktarının tarlaları gübrelemekte kullanıldığını göstermiştir.

İster ziraî mahsul, ister hayvan mahsulü olsun, istihsalin çoğu ev halkının ihtiyaçları içindir. Mamafî, Doğu Anadoludaki çiftçilerin bazıları-
nın modern ziraat metodlarını takip ettikleri de ifade edilmelidir.

VII. — Halk :

Şimdi, toprak ve onun kullanılış şekillerini bırakarak insan kaynakla-
rını üzerinde düşünelim. 19 Vilâyetlik olan bu bölge 1960 da 5.3 milyon
nüfusu veya Türkiyenin bütün nüfusunun % 19 unu ihtiva ediyordu. Bu
nüfusun kabaca % 80 i köylü ve % 20 si de şehirli olarak sınıflandırıl-
mıştı. Şu halde, bölge, Türkiyenin diğer kısımlarından daha az şehirleş-
miştir.

VIII. — Nüfus Artışı ve Kesafeti :

Nüfus daimî surette artmıştır. Binaenaleyh, toprak üzerindeki nüfus
tazyiki her yıl gittikçe büyümektedir. 2 No. lu tablo, seçilmiş bazı yıllara
ait nüfus rakkamlarını göstermektedir.

TABLO 2. SEÇİLMİŞ BAZI YILLARDA BATA ANADOLU NÜFUSU

Sene	Yekûn nüfus (1000 olarak)	10 yıllık devreler arasındaki artış nispeti
1940	3.455	
1950	4.026	16.5
1960	5.307	31.8

(Kaynak Devlet İstatistik Enstitüsü, 452 No. lu neşriyatı, Ankara, 1960)

Nüfus artan bir nispetle artmaktadır. 1940 dan 1950 ye kadar
% 16.5 nispetinde bir artış vuku bulmuş ise de 1950 den 1960 a kadarki
artış nispeti % 31,8 olmuştur.

Nüfus kesafeti Hakkâri'de kilometre kareye 7 kişiden, Trabzonda
114 kişiye kadar derecelenme gösterir. Nüfus kesafeti bakımından yapı-
lacak bir sıralamada kilometre kareye 64 kişi ile Rize ikincidir. Bölgenin
bütünü için kilometre kareye 24 kişiden ibaret olan nüfus kesafeti, kilo-
metre kareye 27 kişi olan millî ortalamasının biraz altındadır. Bu veriler
1960 sayımından elde edilmiş verilerdir.

IX. — Mobilite :

Bütünü itibarile Doğu Anadolu nüfusu nispeten hareketsizdir. Tah-
min edileceği gibi erkekler kadımlara nazaran daha hareketlidirler. Aşa-

ğıdaki veriler, seçilmiş bir kaç vilâyet bakımından bu noktayı belirtmektedir³.

Vilâyet	Hareketsizlik Yüzdesi	
	Erkeklerde	Kadınlarda
Ağrı	85	95
Erzurum	79	94
Hakkâri	94	98
Van	89	95
Trabzon	95	98

Yüzde itibarile hareketlilik ilgili vilâyette yaşayan ve o vilâyette doğmuş olan şahısların yüzde nispeti olarak tarif edilir. Yukarıdaki bilgiler 1955 yılı içindir ve şüphesiz günümüzde 10 sene evveline nazaran daha fazla mobilite mevcuttur. Meselâ 1964 de Erzincan Vilâyetindeki Kemaliye kazasında yapılan bir inceleme şu neticeleri göstermiştir⁴; 15-49 yaş grubunda her köydeki ortalama erkek sayısı 84 ve ortalama kadın sayısı da 117 idi. Bu incelemede erkeklerin çoğunun İstanbula veya başka bir yere çalışmak üzere gittikleri anlaşılmıştı.

X. — Mektepler ve Okur Yazarlık :

Bölgedeki muhtarlıkların % 41 i mektebe sahiptir ve % 59 u ise mektepsizdir. Mektebli olanların sayısı milli ortalamamın biraz altındadır.

Okur yazarlık güney doğudaki bir vilâyette % 12 den Artvin Vilâyetindeki % 44 nispetine kadar derecelenir. Mekteplerle okur yazarlık nispeti arasında doğrudan doğruya bir münasebet vardır. Meselâ Artvinde 285 muhtarlıktan 265 inde mektep vardır. Umumiyetle Güney Doğu Vilâyetleri okur yazarlık nispeti bakımından Kuzey Doğu Vilâyetlerini takiben yer alırlar.

XI. — Köylerin Yerleri ve Tipleri⁵ :

Köy halkı, herbirinde ortalama 435 kişinin bulunduğu 9580 muhtarlıkta yaşar. Muhtarlıkların aşağı yukarı % 21 i ova'da ve % 13 ü de va-

3) C. R. Harton, Agricultural Statistics for 1960, U.S.A.I.D. / Ankara, January, 1960.

4) Şefkati Gülten, Nâşredilmemiş Doktor Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1965.

5) Bundan sonraki istatistiki veriler Devlet İstatistik Dairesinin, Köyler İstatistiğinden alınmıştır. Neşriyat No. 451, Ankara, 1963.

dilerde yer almıştır. Geri kalan % 66 sı bayır ve sırtlar üzerinde, bir dereceye kadar dağlık yerlerde kurulmuştur. Bu son rakkam dalgalı, dağlık arazinin hâkimiyetini ehemmiyetle ifade eder.

Muhtarlıkların, evlerin dağılışı itibarile yapılan bir tasnifi, bunlardan % 72 sinin evlerinin toplu (bir arada), % 17 sinin dağınık, % 10 unun daha az dağınık ve % 1 inin de meçhul durumda bulunduğunu gösterir. Evleri dağınık durumda bulunan köyler Karadeniz kıyısı boyunca Trabzon ve Rize'de daha hâkimdirler.

XII. — Sosyal ve Kültürel Durum :

Her köy kendi âdet ve an'anelerile sınıksız bağlı bir sosyal üitedir. Bu an'aneler ve âdetler halkın günlük yaşayışında büyük bir rol oynar. Binaenaleyh eğer bir değişiklik meydana gelecekse, bu değişik duruma evvelâ köyün liderleri ulaşmış olmalıdırlar. Bu taktirde geride kalan saflar da onları takibe temayül edecektir.

Köylü ve ailesi zahmetli bir hayat sürerler. Şafak vakti tarlalara giderler ve hava kararınca kadar çalışırlar. Duğün ve benzeri merasimler gibi sosyal toplantıları olursa da eylenceye ayırdıkları pek az vakitleri vardır.

Çoğunlukla köylü, kaldırılan mahsulün aile ihtiyaçlarına kâfi gelip gelmeyeceği nevinden kuruntulara kapılır. Ziraat işletmeye yatırım yapabilme için umumiyetle geçimi teminden sonra artan pek az kıymet fazlası vardır veya hiç yoktur.

Köylünün en bol bulunan malzeme ile ve elle yapılmış olan evi mütevazidir. Köylü, evini yaparken güneşte kurutulmuş tuğla veya taş kullanır. Hayatın lükslerinden hiç nasibi yoktur veya pek az vardır. Hayatı boyunca işini şikâyetsizce yapar. Yaradılıştan mevcut, fitrî kabiliyeti kötü şartlara kendini intibak ettirmesine imkân verir.

Hellinglerin ifade ettikleri gibi "Türk çiftçisi milletin temelli beşeri kaynağıdır ve onun refahı, hükümetinin muvaffakiyetinin kat'i ölçüsüdür"⁶⁾.

XIII. — Köyle İlgili Problemler :

Doğu Anadolu, şimdi burada pek kısaca ele alacağımız bir çok köy problemine sahiptir. Bu bölge ekseriya Türkiyenin en az gelişmiş böl-

6) Barbara and George Helling, *Rural Turkey*, İstanbul Üniversitesi Neşriyatı, No. 795, İstanbul 1958, Sf. 7.

gesi olarak karakterlendirilir. Bölge, hükümet merkezinden ve batının ticarî merkezlerinden uzaktır. Büyük bir kısmında kapalı ziraî ekonomi hâkimdir. Buna mukabil bölge, büyük bir gelişme iktidarına sahiptir.

Gelişmesi istenen bir ekonomide hem değişme hem de büyüme, yani sosyal değişme ve iktisadî büyüme yer almalıdır. Ekseriya çiftçiden ehemmiyetle bahsedilir fakat plâncılar ve diğer ilgililer ikincisini gözettirler. Mamafî, sosyal değişme ile iktisadî büyüme at başı gider. Gerçekte bunların birbirlerinden ayrılabilmeleri mümkün değildir.

Senelerce evvel ziraat ilmini okutan bir profesörüm şu ifadeyi kullanmıştı: "Tatbikatı değiştirmeden evvel insanları değiştirmelisiniz". Ve bu cümleyi defalarca tekrarlamıştı. Bununla ifade edilen fikir hakikaten doğrudur. Meselâ, *extension agent** ineklerin daha fazla süt istihsalı gayesile kurutulmuş yonca ile beslenmesine işaret edebilir. Fakat çiftçiler fikirlerini ve besleme hakkındaki anlayışlarını değiştirmekçe tatbikatta bu değişiklik kabul edilmiş olmayacaktır. Fizikî değişmelerden önce insan kendisi değişmelidir.

Bölgenin bazı mühim hususî problemleri ise şunlardır:

XIV. — Nüfus Tazyiki ve Ananevi İstihsal Metodları :

Toprak üzerindeki nüfus tazyiki her geçen yıl büyümüştür. Evvelce de işaret edildiği gibi, son 10-15 sene zarfında bölgenin nüfusu % 30 un üstünde bir artış göstermiştir. Bizzat nüfus kesafeti fena bir şey değildir. Dünyanın sanayileşmiş memleketlerinin bazıları da kesif bir nüfusa sahip oldukları halde bunların aynı zamanda hayat seviyeleri de yüksektir.

Nüfus kesafeti belli bir bölgenin kaynakları mahdut olduğu zaman bir problem halini alır. Şimdiki istihsal teknikleri ile bölgenin toprak kaynakları mahdut telâkki edilebilir. İstihsal tekniğinde muayyen bir değişme ile toprak kaynağı kifayetsiz hale gelebilir.

Tarih, an'anevî ekonomilerin artan gıda ihtiyaçlarını, hektar başına hasılayı arttıracak yerde daha fazla araziye ekmek suretile karşıladıklarını gösteriyor. Bu temayül bütün Türkiyede gerçekleşmiştir. 1951 den beri tarla halindeki arazi 8.6 milyon hektar artmış ve meralar hemen hemen aynı miktar azalmıştır.

*) Çevirenin notu: Extension Agent, Üniversitelerin buldukları çevre halkını aydınlatmakla vazifeli elemanına verilen isimdir.

An'anevi istihsal metodları hektar başına veya hayvan başına düşük hasıla neticesini veriyor. Bölgenin başlıca ziraat mahsulü olan zahire son 20 sene zarfında hasıla itibarile herhangi bir inkişaf göstermemiştir. Devlet İstatistik Enstitüsünün rakkamlarına göre 1934-38 devresinde hektar başına ortalama zahire verimi 1043 kilo ve 1957-61 devresinde ise 989 kilo olmuştur.

Hayvan başına isabet eden hasıla dahi pek düşüktür. Erzurum Vilâyetinde 1964 de yapılan bir çiftlik araştırması şu neticeleri verdi⁷⁾:

İnek başına yıllık süt istihsalı	435	kg
Koyun başına yıllık yün istihsalı	1.02	kg
Tavuk başına yıllık yumurta istihsalı	64	Yumurta

Binaenaleyh, ekilir arazinin dış hudutlarına varışla birlikte süratli bir şekilde artan bir nüfus ve arazi birimi başına elde edilen düşük hasıla ciddi problemler yaratıyor. Doğum kontrolunu şumullendirmek suretile bir taraftan önleyici tedbirler alınabilir ve diğer taraftan da an'anevi ziraat metodlarından modern metodlara geçilerek gıda mevcudu arttırılabilir. Bu iki metoddan herhangi birinde veya herikisinde muvaffak olabilmek için tahsil gereklidir.

XV. — Tahsil ve Okur Yazarlık :

Tahlilimizin tasvirlerle ayrılmış kısmında muhtarlıkların sadece % 41 inde mektep olduğuna ve okur yazarlık nispetini düşük bulunduğuna işaret edilmişti. Bu durumun düzeltilmesi hususunda Türkiyede bir hayli terakki kaydedilmiş olduğu da belirtilmelidir. Mamafi, milletin bütün fertlerini okutma dâvası hâlâ muallaktır.

İktisadi gelişmede tahsil niçin luzumludur? Cehalet niçin asgariye indirilmelidir? Çünkü, iktisadi gelişmede beşeri hünerlere ihtiyaç duyulur. Sanayi, ticaret veya ziraatte ve bilhassa idare sahasında yetişmekte olan bir iş gücü esastır ve teknik bilgi ile teçhiz edilmiş insanlara ihtiyaç vardır.

Tahsil, iş terbiyesinin taşıdığı ehemmiyetten daha da fazla ehemmiyetlidir. İnsanların ufkunu genişletir, yeni kapılar açar, an'anevi hayatın mutad usulünden ayrı şıklar gösterir ve bunlar arasında bir seçim yapma imkânını verir. Böylece, tahsil, hem ekonomik büyümeye hem de

7) Ziraat İktisat Bölümünde mahfuz, neşredilmemiş veriler, Atatürk Üniversitesi, 1964.

sosyal değişmeye yardımcı bulunur. Anane mâniyasının yıkılıp atılmasıyla da kullanılacak başlıca vasıta tahsildir.

Meselâ, büyük millî gayelerden biri zirai istihsali arttırmaktır. Acaba, okur yazarlığın elde edilen gıda miktarının artması ile ne gibi bir ilgisi vardır? *Development Digest* isimli derginin son sayılarından birinde bu konuda oldukça ilgi çekici bir izah verilmiştir⁸. Muharrir aşağıdaki verileri beyan etmektedir: (Tablo 3).

TABLO 3. BAŞLICA PİRİNÇ, BUĞDAY VE MISIR YETİŞTİREN MEMLEKETLERDE 1935-39 DAN 1960-62 YE KADAR OKUR YAZARLIK NİSPETİ İLE HASILAT ARTIŞININ MUKAYESESİ

<u>Memleket Sayısı</u>	<u>Okur-Yazarlık Nispeti</u>	<u>Arazi Birimi Başına Yıllık Verim Artışı</u>
24	Yüzde 50 den az	% 0.17
13	Yüzde 50-80	% 1.12
23	Yüzde 80 den fazla	% 1.43

Yazar, bir teviye artan hasılanın araştırma enstitülerinden çiftliğe devamlı bir bilgi ve malûmat akımına ihtiyaç gösterdiğini belirtmiştir. Çiftçinin bu malûmattan faydalanabilmesi için okuyabilir bir kimse olması lâzımdır. Yazının muharriri cahil cemiyetlerde hasılanın ehemmiyetli miktarda arttırılmasının güçlüğü de belirtmektedir. Fakat, okur-yazarlık hasıla artışı meydana getirebilmede tek başına kâfi olmayıp, sermayeye de ihtiyaç vardır.

XVI. — Küçük Çiftlikler ve Sermaye Kıtlığı :

Bölgede ekilen araziler nispeten küçük ve parçalıdır. Buna bazı misâller vereceğiz. Tunceli'de yapılan Köy Envanter Etüdüleri çiftçi ailelerinin % 87 sinin aile başına 50 dönümden az toprağa sahip olduklarını gösteriyor. Bu gruba giren ailelerin nispeti Bitliste % 75 ve Muş'ta % 50 dir. Bütün bölgede kabataslak bir tahminle ortalama arazi büyüklüğü 40-50 dönümden ibarettir ve otlaklar buna dahil değildir.

Arazi mülkiyetinin cüssesi problemini halletmek güçtür. Arazi reformu ve arazi takviye programlarına ehemmiyet verilmektedir. Bu türlü programlar ise dikkatli bir plânlamaya ve kuvvetli bir tahsil programına

8) Lester R. Brown, "Population Growth, Foods Needs and production", *Development Digest*, Ekim 1965, Sf. 80.

ihtiyaç gösterir. Bu programlar muvaffak olduğu takdirde zirai araziden arta kalan insanlara başka işler bulunması gerekir.

Sermaye son derece kıttır. Erzurum vilâyetinde yakın zamanlarda yapılan bir incelemede kendileri ile mülâkat yapılan bütün çiftçiler çiftliklerinde bir islahat yapabilmek için daha fazla krediye olan ihtiyacı belirtmişlerdir.

Sermaye yatırımları konusunda bölge çapında verilere malik değiliz. Erzincan'ın Kemaliye kazasında yapılan küçük bir araştırma ele alırsak, kazanın incelenen 120 çiftliğindeki ortalama kapital yatırımı çiftlik başına 24.387- liradır⁹⁾. Yatırım yekûnunun ortalama olarak %69 u araziye, meyve bahçelerine ve binalara, % 19 u ev levâzım ve teçhizatına, % 11 i hayvanlara ve % 1 i ise makine ve âletlere isabet etmektedir. Bu son rakam şiddetle hissedilen âlet ve edevat kıtlığını ehemmiyetle belirtmektedir.

Sermayeye ancak gübre, yeni çeşit tohumlar, daha iyi kaliteli hayvan besisi maddeleri ve bunlar gibi hasılayı arttırıcı şeyler satın almak üzere ihtiyaç duyulmaktadır. Burada, yine aynı muharririn gelir seviyeleri ile hasıla artış nispeti arasında yaptığı bir mukayese üzerinde duralım¹⁰⁾. Veriler 5 No. lu tabloda sunulmuştur.

TABLO 5. BAŞLICA PİRİNÇ, BUĞDAY VE MISIR YETİŞTİREN MEMLEKETLERDE 1935-39 DİAN 1960-62 YE KADAR GELİR SEVİYELERİ İLE HASILA ARTIŞI NİSPETİNİN MUKAYESESİ

Memleket Sayısı	Nüfus Başına Yıllık Gelir Ortalaması	Arazi Birimi Başına Ortalama Yıllık Hasıla Artışı Nispeti
24	200 Dolar	% 0.18
25	200 — 1000 Dolar	% 1.03
10	1000+ Dolar	% 2.21

Gelirler ancak geçimi temin eden bir seviyede ise hasılayı arttırıcı faktörlerin satın alınması için hiç bir sermaye mevcut değildir. Sadece kredilerin arttırılması da meseleyi halletmeye kâfi gelmeyecektir. Zirai krediler durumu sadece uzatmaya ve daha da kötüleştirmeye yarayan istihlâke değil istihsal maksatlarına hizmet etmek üzere arttırılmalıdır. Tefişe tabi krediler meseleye bir cevap teşkil edebilir.

9) Şefkati Gülten, Basılmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1965.

10) 9 No. lu dip nota bakınız.

Ziraî Kredi veren kooperatif şirketlerin % 10 undan daha azı Doğu Anadoludadır. Ziraat Bankasının mahdut ikrazat fonları ve yetmişmiş personel kılığı dolayısıyla hedefine ulaşamadığını kabul etmek lâzımdır.

Doğu Anadolu bölgesinde pazar yokluğu sulama imkânsızlıkları, meraların aşırı otlatılması ve ciddi toprak erozyonu gibi daha birçok problemler mevcuttur. Ancak, bütün bu problemler makalemizin maksadı dışındadır ve bunları biraraya getirmeye vaktimiz de müsaade etmemektedir.

XVII. — Netice :

Türkiye, iktisadî ve sosyal hedeflerine vasil olacaksa milletin her sınıfı hep birlikte gelişmelidir. Doğu Anadolu millî toprakların dörtte birinden fazlasını ve nüfusun aşağı yukarı beşte birini ihtiva etmekle millî bütünün mühim bir parçasıdır. Karşı karşıya olduğu problemler her ne kadar korkunç ise de galebe edilemeyecek meseleler değildir. Mamafî bu meselelerin ne çabuk ve ne de kolay hal çareleri yoktur.

Refah seviyesinin islahından ibaret olan ve hep birlikte uğrunda mücadele ettiğimiz nihai gayeye vasil olabilmek için gerekli başlıca tedbirler aşağıda kısaca belirtilmiştir:

1) İnsan kaynağı için resmî veya gayri-resmî tahsil şeklinde ve sıhhat şartlarının islahı tarzında gittikçe artan ölçüde yatırımlar yapılmalıdır.

2) Yolların yapımı, muhabere kolaylıklarının temini, sulama işleri, toprak muhafazası ve arazi reformu hususlarında yatırımlar yapılmalıdır.

3) Daha fazla su, gübre, islah edilmiş tohumlar, hayvan mevcudu ve benzeri vasıtalarla entansif çiftçilik geliştirilmelidir.

4) Endüstrileşme imkân nispetinde teşvik edilmelidir. Ziraî mahsulleri işleyen fabrikalar köy istihsal merkezlerinde kurulmalı ve böylece halen yaşadıkları yerlerde yaşamaya devam edebilecek köy halkı için iş imkânları temin edilmelidir.

Sosyoloğun iktisadî gelişmede oynayacağı mühim bir rolü vardır. İktisatçı ise hem istihsal hem de pazarlama ile meşgul olmalı ve hangi ziraî sistemlerin tavsiye edileceğini bilmelidir. Fakat, pazar mevcut değilse pazar için istihsalde bulunulması bakımından iktisatçının hiç bir faydası olamaz.

İktisadî gelişmede sosyolog da mühim bir fonksiyona sahiptir. İktisadî büyüme ve sosyal değişme evvelce belirtildiği gibi aynı zamanda vuku bulurlar. İnsan grupları ve müesseseler birbirini çevreler bir haldedir ve Sosyolog çevresindeki insan gruplarından haberdar olmalıdır. Şehirleşme, ziraatin ticarileşmesi ve göç gibi değişme vetirelerini tespit etmelidir. Değişmenin bununla ilgili halk üzerindeki tesirlerine bir kıymet takdir etmelidir. Çok defa sosyolog, öne sürülen bir plânın ileri kıymet takdirine dâvet edilir. Onun buluşları plânın faydalı mı zararlı mı olduğu başariya mı ulaşacak yoksa terk mi edilecek olduğu hususunda bir mesuliyet taşımaktadır.

Sosyologlar da İktisatçılar da heyet halinde etüdler yapmaya davet edilebilir. Bu zaman zaman, (diyelim ki bundan beş veya on sene sonra) ulaşılan terakkiyi tespit için durumun belirtilmesidir.

Sosyolog, iktisadî gelişmede ehemmiyetli bir role sahiptir. Vuku bulmakta olan değişikliğin safhalarını müşahede ve tahlil etmeli ve bunlara bir kıymet biçmelidir. Sosyolog çevresindeki insan grubunu tanımalıdır. Çok defa, plânlanmış bazı teşebbüslerin ileri bir kıymet takdini yapmaya dâvet edilebilir. Makul olmayan zararlı faaliyetlerin vuku bulmaması için, plânlama teşekküllerine çalışmalarında yardımcı olmalıdır ve bütün bu gayretlerinde objektif kalmalıdır.

Değişme, bu günkü dünyanın nizamıdır. Uzak bile olsa hiç bir bölge cemiyetin diğer kısımlarından uzun zaman tecrit edilmiş durumda kalmaz. Bundan ötürü, günümüzün öğreticisi bu değişmeleri anlamak ve millî menfaatlerin ışığı altında arzulan değişmeleri istikâmetlendirmek problemi ile karşı karşıyadır.

Çeviren : **Doç. Dr. Amiran KURTKAN**